Streszczenie

Celem rozprawy było kompleksowe zbadanie przemian w formach religijności bliskowschodnich społeczności neolitycznych i chalkolitycznych oraz towarzyszących im warunków społecznych. Zjawiska te i ich zmienność w czasie prześledzone zostały na czterech, kluczowych dla dynamiki wczesnorolniczych społeczności, obszarach: (1) Równinie Konijskiej, (2) Dolinie Górnego Eufratu, (3) Dolinie Górnego Tygrysu oraz (4) południowej Mezopotamii. W ujęciu porównawczym rozpoznano dynamikę rozwoju form religijności na tych terenach, wskazano różnice w ich manifestacji oraz przeanalizowano społeczne warunki, w których się kształtowały.

Podstawę teoretyczną badań stanowiła koncepcja *divergent modes of religiosity* (DMR) Harvey'a Whitehouse'a, wyróżniająca dwie formuły religijności: wyobrażeniową oraz doktrynalną. Przyjęte ramy koncepcyjne umożliwiły realizację głównych celów pracy, obejmujących rozpoznanie zmienności praktyk religijnych oraz identyfikację warunków społecznych sprzyjających wykształceniu się tzw. doktrynalnej formy religijności na poszczególnych obszarach Bliskiego Wschodu. Analizie poddano również charakter i przemiany formy wyobrażeniowej oraz proces jej przekształcania się w formę doktrynalną.

Podstawy metodologiczne pracy oparto na zasadach wypracowanych w projekcie *Seshat: Global History Databank*, obejmujących kategoryzację, kodowanie i analizę dużych zbiorów danych empirycznych. Zebrane dane zostały zakodowane i opracowane w arkuszu Excel z wykorzystaniem dostępnych narzędzi analitycznych. Materiał badawczy obejmował szeroki korpus źródeł: raporty wykopaliskowe, opracowania, artykuły naukowe, monografie, materiały archiwalne oraz zasoby internetowe. Systematyczne gromadzenie precyzyjnie zdefiniowanych przejawów systemów i praktyk religijnych na wybranych obszarach Bliskiego Wschodu w neolicie i chalkolicie — prowadzone poprzez kwerendy biblioteczne, przeszukiwanie zasobów internetowych oraz rozmowy z badaczami — umożliwiło stworzenie obszernej bazy danych na potrzebę realizacji rozprawy doktorskiej. Została ona przygotowana zgodnie z zasadami projektu Seshat i stanowiła podstawę do opracowania czterech rozdziałów analitycznych pracy.

W części analitycznej przedstawiono szczegółową analizę praktyk rytualnych i społecznych oraz ich zmian w czasie. Przebadano w szczególności takie przejawy form religijności, jak praktyki pogrzebowe, architektura monumentalna i wspólnotowa, przedstawienia wyobrażeniowe, różnego rodzaju obiekty o charakterze rytualnym, a także przejawy hierarchii społecznej możliwe do uchwycenia w materiale empirycznym oraz wiele innych elementów życia rytualnego. Zgromadzony materiał umożliwił porównanie trajektorii przemian przejawów religijności i ich społecznego kontekstu w czterech wybranych regionach Bliskiego Wschodu oraz określenie dynamiki i kluczowych zmian zachodzących w poszczególnych odcinkach czasowych.

W dalszej części uzyskane wyniki przeprowadzonej analizy zostały odniesione do założeń modelu DMR. Otrzymane wyniki wskazują na podobieństwa, jak również różnice między regionami w odniesieniu do rozwoju dwóch form religijności, szczególnie ich wariantu doktrynalnego. Ze względu na złożoność bliskowschodnich społeczności neolitycznych i chalkolitycznych, i momentami fragmentaryczność źródeł, konieczne okazało się rozszerzenie modelu DMR o dwa dodatkowe warianty: (1) rozproszoną postać formy doktrynalnej oraz (2) połączenie modelu wyobrażeniowego z modelem doktrynalnym. Umożliwiło to bardziej adekwatne i precyzyjne skonceptualizowanie okresów przejściowych, w których wyobrażeniowe i doktrynalne modele nie były w pełni wykształcone.

Rozprawa doktorska pozwoliła na rozpoznanie przeobrażeń form religijności oraz towarzyszących im warunków i przekształceń społecznych w neolicie i chalkolicie Bliskiego Wschodu w perspektywie długiego trwania, w okresie od ok. 10,000 do 3,000 lat p.n.e. W szczególności, ustalono mechanizmy i warunki w jakich doszło do wykształcenia się doktrynalnej formy religijności. Jest to pierwsze tego typu ujęcie w literaturze przedmiotu. Zastosowane ramy teoretyczne i podstawy metodologiczne okazały się odpowiednie do analizy skali i złożoności badanych zjawisk oraz umożliwiły pogłębione ujęcie dynamiki religijności w kontekście przemian społecznych neolitu i chalkolitu. Swoiste novum stanowiło również zestawienie czterech bliskowschodnich obszarów geograficznych, a ich dogłębna analiza pozwoliła na wskazanie podobieństw pomiędzy nimi, ale także różnic, wynikających m.in. z odmiennej genezy tworzących się ugrupowań neolitycznych.